

ΠΑΡΑΓΩΓΑ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ ΣΕ -α ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΘΩΜΑΔΑΚΗ

The article examines the group of Greek deverbal and deadjectival nouns in -a, traditionally classified as *nomina postverbalia*. A new categorization is proposed based on synchronic instead of historical criteria and on the differentiation between backderivation and conversion.

1. Εισαγωγή

Η ομάδα των παραγώγων ουσιαστικών σε -α που επιλέχθηκε ως βασικό υλικό αυτού του άρθρου δεν είναι η μοναδική που, σύμφωνα με τις απόψεις παλαιότερων Ελλήνων γλωσσολόγων και φιλολόγων (Χατζιδάκης, Ανδριώτης κλπ., βλ. κατωτ.) εντάσσεται στην κατηγορία των «υποχωρητικών» είναι, όμως, σχετικά πολυμελής και παρουσιάζει ενδιαφέρον ως προς τους παραγωγικούς μηχανισμούς, που είναι υπεύθυνοι για τη δημιουργία τέτοιων παραγώγων. Η εξέταση της συγκεκριμένης ομάδας δίνει, επομένως, την ευκαιρία να δούμε πιο αναλυτικά την έννοια «υποχωρητικό παράγωγο» (ή «υποχωρητικός σχηματισμός») στα πλαίσια μιας συγχρονικής περιγραφής του παραγωγικού συστήματος της Νέας Ελληνικής.

Το ερώτημα στο οποίο σκοπεύει να απαντήσει το άρθρο αυτό είναι: Σε ποιο βαθμό η καθιερωμένη κατάταξη των λέξεων αυτών ως παραγώγων, και μάλιστα η κατηγοριοποίησή τους ως μεταρρηματικών και μετεπιθετικών παραγώγων, θα πρέπει να υιοθετηθεί από μια γραμματική, που φιλοδοξεί να περιγράψει το γλωσσικό σύστημα των ομιλητών της Κοινής Νέας Ελληνικής; Στο άρθρο αυτό επιχειρείται κυρίως μια κατά το δυνατόν αναλυτική θεωρητική προσέγγιση του βασικού αυτού ερωτήματος, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει την αφετηρία για μια πιο εμπειριστωμένη εμπειρική διερεύνησή του.

2. Ανασκόπηση των κυριότερων θεωρητικών απόψεων

2.1. Η ιστορική άποψη

Ο όρος «υποχωρητικό» χρησιμοποιείται ευρύτατα στην ελληνική γλωσσική βιβλιογραφία, χωρίς, ωστόσο, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, να υπάρχει κάπου διατυπωμένος ένας ορισμός του περιεχομένου του. Συνήθως με τον όρο αυτό χαρακτηρίζονται παράγωγα ουσιαστικά (*nomina postverbalia*) με τις καταλήξεις -α, -ι, -ιο κλπ., που προέρχονται από ρήματα απλά (δηλ. μη αναλύσιμα περαιτέρω από την άποψη των παραγωγικών μηχανισμών), όπως π.χ. *γεννώ* > *γέννα*, *γελώ* > *γέλιο*, *κολυμπώ* > *κολύμπι*, ή σύνθετα μορφολογικά όπως π.χ. *ζυγίζω* > *ζύγι*, *απακουμπώ* > *απακούμπι* (*αποκούμπι*), *ανασαίνω* > *ανάσα*. Σε πιο σπάνιες περιπτώσεις πρόκειται

για ουσιαστικά που προέρχονται από άλλα ουσιαστικά (πρβλ. *κάμα* < *καμάκι*, *φαντάρος* < *φανταρία*, *τσαρδί* < *τσαρδάκι*, βλ. Ανδριώτη 1983 αντίστ. λήμμ.) ή για άλλες κατηγορίες λέξεων. Το είδος αυτό των παραγώγων μνημονεύει, με τον όρο *retrōgrade Ableitung*, κι ο Debrunner (1917: 13 κ.εξ.) εξετάζοντας το παραγωγικό σύστημα της Αρχαίας Ελληνικής. Διακρίνει μάλιστα 3 είδη υποχωρητικών παραγώγων: ουσιαστικά από ρήματα (*ήττα* < *ηττάσθαι*), απλά από σύνθετα — με την ευρύτερη έννοια του όρου — (*ψευδής* < *αψευδής*) και ψευδοσύνθετα (*scheinbare Komposita*) από κανονικά σύνθετα (*απελεύθερος* < *απελευθερούν*).

Υποχωρητικά παράγωγα υπάρχουν, φυσικά, και στις υπόλοιπες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες: πρβλ. αγγλ. *stagemanage* < *stagemanager*, *laze* < *lazy*, *televise* < *television* (Marchand 1969: 39 κ.εξ.)· γερμ. *Ruf* < *rufen*, *Biss* < *beissen*, *Rückblick* < *zurückblicken*, *starr* < *starren* (Fleischer 1976: 72 κ.εξ., 207 κ.εξ., 287 κ.εξ.).

Η δημιουργία τέτοιων παραγώγων ερμηνεύεται με βάση το μηχανισμό της αναλογίας¹. Με βάση, δηλ., ένα σχήμα $A > A'$, όπου *A* είναι η πρωτότυπη και *A'* η παράγωγη λέξη, δημιουργείται από μια λέξη *B'*, που παρουσιάζει χαρακτηριστικά όμοια με κείνα της *A'*, ένα παράγωγο *B* ανάλογο με το *A*. Τα υποχωρητικά παράγωγα δημιουργούνται, επομένως, αναλογικά προς άλλες μη-παράγωγες λέξεις, για να καλύψουν ένα κενό σε κάποιο σχήμα, το οποίο αποτελεί έκφραση μιας συστηματικής παραγωγικής σχέσης (βλ. Kirarsky 1982: 213).

Έχει ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να δούμε με ποιον ακριβώς τρόπο χρησιμοποιήθηκε ο μηχανισμός της αναλογίας από το Γ. Χατζιδάκι (1905: 76-78) για να ερμηνευθεί η δημιουργία των συγκεκριμένων υποχωρητικών ουσιαστικών σε -α. Σύμφωνα με το Χατζιδάκι αφηρημένα ουσιαστικά του είδους αυτού δημιουργήθηκαν τόσο εξαιτίας του ότι «πολλά ονόματα αφηρημένα εις -α παρέκειντο αρχαιόθεν ρήμασιν, ήτοι κατά το σχήμα *πείνα* - *πεινώ*, *δίψα* - *διψώ*, *λύσσα* - *λυσώ*, *δόξα* - *δοξάζω*», όσο και επειδή «παρά πολλά επίθετα εις -ρος (και πολλά ρήματα συγγενή) υπήρχον αφηρημένα εις -ρα οίον *εχθρός* - *εχθαίρω* - *έχθρα*, *φαλακρός* - *φαλάκρα*, *ψυχρός* - *ψυχραίνω* - *ψύχρα*». Σύμφωνα με τα τελευταία αυτά σχηματίστηκαν όχι μόνον ανάλογα ουσιαστικά σε -α από άλλα επίθετα σε -ρος (μαδαρός - μαδάρα, λάβρος - λάβρα), πολλά από τα οποία συνυπήρχαν με ρήματα (πρβλ. *πικρός* - *πικραίνω* - *πίκρα*, *φοβερός* - *φοβερίζω* - *φοβέρα*, *ξερός* - *ξεραίνω* - *ξέρα*, *αλμυρός* - *αλμυρίζω* - *αλμύρα* κλπ. Βλ. Χατζιδάκι όπ.π.), αλλά και ουσιαστικά σε -α από επίθετα που δεν είχαν την κατάληξη -ρος: *τρελλός* - *τρελλαίνω* - *τρέλλα*, *γλυκύς* - *γλυκαίνω* - *γλύκα*, *ζεστός* - *ζεσταίνω* - *ζέστα*/*ζέστη* κλπ. Τέλος «και εν οίς ουδέν υπήρχεν επίθετον αλλ' απλώς ρήμα» όπως *ανασαίνω* - *ανάσα*, *ανασταίνω* - *ανάστα*, *βρομώ* - *η βρόμα*, *γνωρίζω* - *η γνώρα*, *γυρίζω* - *η γύρα*, *ζηλεύω* - *η ζήλα*, *καρώνω* - *η κάρα*, *καυλώνω* - *η καύλα*, *έκλαψα* - *η κλάψα*, για ν' αναφέρουμε μερικά μόνο από εκείνα που καταγράφει ο Χατζιδάκις (όπ.π.). Σύμφωνα δηλ. με την ερμηνεία αυτή² τα μεταρρηματικά ουσια-

1. Η αναλογία που θεωρήθηκε βασικός μηχανισμός ερμηνείας της εξέλιξης της γλώσσας από τους Νεογραμματικούς, έχει συγκεντρώσει ξανά τις τελευταίες δεκαετίες το έντονο ενδιαφέρον των ερευνητών. Για μια συγκεντρωτική βιβλιογραφία βλ. Anttila 1977 και για ορισμένες ενδιαφέρουσες απόψεις από το χώρο της γενετικής-μετασχηματιστικής θεωρίας βλ. Kirarsky 1982: 199-216 και 217-236.
2. Υπάρχει επίσης η άποψη (Κόντος 1907: 396 κ.εξ.) ότι τα ουσιαστικά αυτά προήλθαν κατευθείαν από τα θηλυκά των επιθέτων (δηλ.: *τυφλός* *τυφλή* > *τύφλα*) με αναβιβασμό του τόνου. Βλ. και Dieterich 1904: 8, Ανδριώτη 1983, λήμμα *στέγη*.

στικά σε -α αποτελούν τον τελευταίο κρίκο ενός πολύπλοκου αναλογικού σχήματος, στο οποίο οφείλεται η δημιουργία και των μετεπιθετικών ουσιαστικών σε -α, που προηγήθηκαν των μεταρρηματικών. Ας σημειωθεί εδώ ότι από την παραπάνω περιγραφή δεν είναι απολύτως σαφές, αν ουσιαστικά όπως *ζέστα*, *τρέλα*, *αλμύρα*, *φοβέρα* είναι μετεπιθετικά ή μεταρρηματικά παράγωγα ή αν ακόμη —πράγμα που κατά τη γνώμη μου είναι και το πιθανότερο— έχουν αμφίσημο χαρακτήρα ως προς την κατηγοριοποίηση αυτή. Αυτό εξηγεί και το γεγονός ότι στα αντίστοιχα λήμματα του Ετυμολογικού του Λεξικού (1983: 2) ο Ανδριώτης κατατάσσει τα ουσιαστικά *ψύχρα*, *πίκρα*, *αρμύρα* στα μετεπιθετικά ενώ θεωρεί τα *φοβέρα* και *λέρα* μεταρρηματικά, μολονότι και πάλι στα τελευταία όπως και πάλι στα πρώτα υπάρχουν επίθετα.

Η άποψη του Χατζιδάκι δίνει, βέβαια, μιαν εικόνα της ιστορικής διαδικασίας που οδήγησε στη δημιουργία ουσιαστικών σε -α όπως *ανάσα*, *πάστρα*, *άχνα* κλπ. ή *πίκρα*, *γλύκα*, *ζέστα* από προϋπάρχοντα ρήματα ή επίθετα αντίστοιχα. Επειδή, όμως, όπως παρατηρεί ο Marchand (1963: 171), οι σύγχρονοι ομιλητές της γλώσσας δεν μπορούν να ξέρουν την ιστορία των λέξεων, τίθεται το ερώτημα, κατά πόσον η διαχρονική σχέση μεταξύ ουσιαστικών και ρημάτων ή επιθέτων, όπως αυτά που περιγράψαμε πιο πάνω έχει και συγχρονική ισχύ. Δικαιολογείται δηλ. από την άποψη των συγχρονικών παραγωγικών μηχανισμών ο χαρακτηρισμός τέτοιων ουσιαστικών ως παραγώγων; Κι αν ναι, τι είδους παράγωγα αποτελούν;

2.2. Νεότερες απόψεις

Στη Νεοελληνική Γραμματική (1978: 121 και 135) (στο εξής: Ν.Γ.) ουσιαστικά όπως τα παραπάνω θεωρούνται επίσης παράγωγα και χωρίζονται σε μεταρρηματικά (*ανάσα*, *γέννα*, *πάστρα*, *φύρα* κλπ.) και μετεπιθετικά (*ζέστη*, *γλύκα*, *φοβέρα*, *ψύχρα* κλπ.)³, χωρίς να διευκρινίζεται το αν υπάρχει κάποια σημασιολογική ή άλλη σχέση ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες παραγώγων ή αν η εμφάνιση του ληκτικού στοιχείου -α και στις δύο ομάδες είναι τυχαία. Επιπλέον, ενώ στο κεφάλαιο αυτό το -α κατατάσσεται μαζί με άλλα επιθήματα, όπως τα -μα, -μός, -ότητα κλπ. ως παραγωγικό στοιχείο, στο κεφ. για την κλίση (βλ. σελ. 240) καταχωρείται ως κλιτικό στοιχείο (κατάληξη)⁴.

Μια πιο πρόσφατη άποψη είναι αυτή της Μότσιου (1983: 84), που επίσης επιση-

-
3. Χωρίς δηλ. να το δηλώνει ρητά η Ν. Γ. κατατάσσει όσα από τα ουσιαστικά αυτά ανήκουν σε σειρές αποτελούμενες από ρήμα και ουσιαστικό στα μεταρρηματικά, ενώ όσα ανήκουν σε σειρές, όπου εκτός από το ρήμα εμφανίζεται και επίθετο, στα μετεπιθετικά (πρβλ. π.χ. την κατάταξη του ουσ. *φοβέρα* στα μετεπιθετικά σε αντίθεση με τον Ανδριώτη [βλ. αντίστ. λήμμα] και τον Χατζιδάκι 1905: 78).
  4. Επισημαίνω εδώ μια πιθανή αντίρρηση, σύμφωνα με την οποία το -α θα μπορούσε να θεωρηθεί σχηματιστικό στοιχείο του θέματος, αφού μάλιστα έχει κανείς τη δυνατότητα να περιγράψει τις παραδειγματικές αντιθέσεις στον ενικό αριθμό των ουσιαστικών με βάση το σχήμα: παρουσία ~ απουσία του /s/ (δηλ. Αρσ: Ονομ. Εν. /s/ : Γεν/Αιτ. Εν. Ø, Θηλ: Ονομ/Αιτ. Εν. Ø: Γεν. Εν. /s/, βλ. Seiler 1958: 59 κ.εξ.). Και στην περίπτωση αυτή, πάντως, το -α δεν αποτελεί μέρος του παραγωγικού θέματος, πράγμα που φαίνεται από περιπτώσεις, στις οποίες το θέμα των ουσιαστικών αυτών χρησιμεύει ως βάση άλλων παραγώγων (πρβλ. *γλυκ-ίτσα*, *ζεστ-ούλα* κλπ.), άρα δεν αποτελεί και παραγωγικό στοιχείο (για τη διάκριση μεταξύ παραγωγικού και κλιτικού θέματος βλ. Matthews 1974: 40).

μαίνει ορισμένα από τα παραπάνω προβλήματα και υποστηρίζει ότι για παράγωγα του είδους αυτού δεν είναι απαραίτητος ο καθορισμός της πρωτότυπης λέξης, με το επιχείρημα ότι τέτοιες λέξεις αποτελούν μέλη συστοιχιών, δομικών σχημάτων δηλ., και η αξία του κάθε μέλους καθορίζεται από τη θέση που κατέχει στο σχήμα, ανεξάρτητα από το αν η συστοιχία είναι πλήρης ή όχι. Μ' άλλα λόγια, θα μπορούσε κανείς να αντιμετωπίσει τα ουσιαστικά αυτά με ενιαίο τρόπο, ως παράγωγα που δηλώνουν την αντίστοιχη με το ρήμα ή το επίθετο αφηρημένη έννοια, χωρίς να διαχωρίσει, για παράδειγμα, εκείνα πλάι στα οποία εμφανίζεται μόνο ρήμα ή μόνο επίθετο, από εκείνα πλάι στα οποία εμφανίζεται και επίθετο και ρήμα. Η χρησιμότητα της άποψης αυτής, που θυμίζει εν μέρει την άποψη Χατζιδάκι (βλ. παραπ.) —ο οποίος χρησιμοποίησε την έκφραση «παρέκειντο αλληλούς», περιγράφοντας τη σχέση των ουσιαστικών σε -α προς τα αντίστοιχα ρήματα ή επίθετα— έγκειται στο ότι περιγράφει επαρκώς συστοιχίες, στις οποίες είναι δύσκολο να καθοριστεί ποιο από τα μέλη είναι το βασικό (πεινά - πεινώ, δίψα - διψώ). Σε άλλες όμως περιπτώσεις —που είναι και η συντριπτική πλειοψηφία— δεν αρκεί να πούμε ότι η σημασιολογική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα μέλη συστοιχιών όπως: άπλα - απλώνω, τρέλλα - τρελλάινω - τρελλός, φοβέρα - φοβερίζω - φοβερός κλπ., είναι η ίδια (το ουσιαστικό δηλ. δηλώνει την κατάσταση ή το αποτέλεσμα, το επίθετο την ιδιότητα, το ρήμα την αντίστοιχη διαδικασία)· όχι μόνον γιατί πολλά από τα ρήματα, που εμφανίζονται στις συστοιχίες αυτές, φέρουν μορφολογικά χαρακτηριστικά παραγώγου (επιθήματα), αλλά και γιατί οι δυνατότητες να συμπληρωθούν οι «ελλειπείς» συστοιχίες είναι συγκεκριμένες: οι νέες λέξεις που τυχόν δημιουργούνται είναι πάντα ουσιαστικά ή ρήματα, ποτέ επίθετα, πράγμα που υποδεικνύει τη βασική θέση των επιθέτων σ' αυτές τις σειρές.

3. Προβλήματα κατάταξης του εξεταζόμενου υλικού

3.1. Προτεινόμενη κατάταξη

Πριν προχωρήσουμε θα πρέπει να δώσουμε μια συνοπτική εικόνα των συνδυασμών ρήματος, ουσιαστικού σε -α και επιθέτου, που είναι δυνατόν να εμφανιστούν σε τέτοιου είδους συστοιχίες. Η κατάταξη που ακολουθεί στηρίζεται σε δύο παραμέτρους, που θεωρώ σημαντικές για τον καθορισμό της συγχρονικής σχέσης των ουσιαστικών σε -α με τα αντίστοιχα ρήματα ή επίθετα: 1. το κατά πόσον ένα τέτοιο ουσιαστικό ανήκει σε διμελή ή τριμελή σειρά, 2. το κατά πόσον το αντίστοιχο ρήμα έχει παραγωγικό επίθημα ή όχι. Διακρίνει κανείς, επομένως, τις εξής περιπτώσεις:

1. ΔΙΜΕΛΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ (ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ - ΡΗΜΑ), όπου το ρήμα είναι απλό. Παράδ.:

- (1) (α) πείνα - πεινώ
- (β) γέννα - γεννώ
- (γ) μάσα - μασώ
- (δ) λαχτάρα - λαχταρώ

2. ΔΙΜΕΛΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ (ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ - ΡΗΜΑ), όπου το ρήμα φέρει παραγωγικό επίθημα. Παράδ.:

- (2) (α) ξάπλα - ξαπλώνω
- (β) πάσα - πασάρω
- (γ) φύρα - φυραίνω
- (δ) ανάβρα - αναβρύζω

3. ΤΡΙΜΕΛΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ (ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ - ΡΗΜΑ - ΕΠΙΘΕΤΟ), όπου το ρήμα φέρει παραγωγικό επίθημα. Παράδ.:

- (3) (α) ψύχρα - ψυχραίνω - ψυχρός
- (β) φοβέρα - φοβερίζω - φοβερός
- (γ) λέρα - λερώνω - λερός
- (δ) μούρλ(ι)α - μουρλαίνω - μουρλός

Υπάρχουν επίσης και μερικά ζεύγη από επίθετο και αντίστοιχο ουσιαστικό σε -α (π.χ. λοξός - λόξα)⁵.

Το corpus, πάνω στο οποίο στηρίχτηκε το άρθρο αυτό, δείχνει ότι η περίπτωση (2) (ουσιαστικά σε -α και αντίστοιχα ρήματα με παραγωγικό επίθημα) είναι η πιο ισχυρή από άποψη αριθμού παραδειγμάτων (29 σε σύνολο 63 ουσιαστικών, χωρίς να υπολογιστούν δύσχηρστα πλέον σήμερα ουσιαστικά όπως *παίνα*, *σπούδα*, *στίμα*, κλπ., που αναφέρει ο Χατζιδάκις και ανήκουν σ' αυτήν την περίπτωση). Περίπου όμοιες σε μέγεθος είναι οι κατηγορίες (1) και (3), αλλά σε σημειωθεί εδώ ότι αρκετά ρήματα της κατηγορίας (1) εμφανίζονται και με παραγωγικό επίθημα πρβλ. *πλημμύρα* - *πλημμυρώ/πλημμυρίζω* (βλ. κατωτ. σ. 111).

3.2. Το ληκτικό στοιχείο -α των υποχωρητικών ουσιαστικών

Σύμφωνα με τα διδάγματα της νεώτερης δομικής γλωσσολογίας βασικό κριτήριο για το χαρακτηρισμό μιας λέξης ως παράγωγης σε σχέση με μιαν άλλη, που θεωρείται πρωτότυπη ή βασική, είναι η παρουσία παραγωγικής κατάληξης. Η παραγωγική κατάληξη, που στα Νέα Ελληνικά αποτελείται συνήθως από παραγωγικό επίθημα και κλιτική κατάληξη (με την έννοια αυτή μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ ρίζας, παραγωγικού θέματος και κλιτικού θέματος, ακολουθώντας τον Matthews 1974: 40), είναι η μορφική έκφραση της διαφοράς σημασίας ανάμεσα στην πρωτότυπη και την παράγωγη λέξη. Το σημασιακό «επιπλέον», που περιέχει δηλ. η παράγωγη λέξη σε σύγκριση με την πρωτότυπη, δηλώνεται από την παρουσία ενός ιδιαίτερου μορφικού στοιχείου, που προσφύεται στα ήδη υπάρχοντα. Το παραγωγικό επίθημα είναι επιπλέον σταθερό για όλα τα μέλη του σχετικού παραγωγικού παραδείγματος (α ρ χ ή τ η ς σ τ α θ ε ρ ή ς α ν α λ ο γ ί α ς, βλ. Seiler 1967: 59): όλα τα παράγωγα στην πρώτη στήλη του (4) παρουσιάζουν την ίδια αιτιολογημένη (m o t i v a t e d) σχέση προς τα αντίστοιχα ρήματα της δεύτερης στήλης του (4), δηλώνουν δηλ. την ενέργεια ή το αποτέλεσμα της ενέργειας του ρήματος (nomina actionis/resultati).

- (4) (α) μαύρισ-μα: μαυρίζ-ω
- (β) άπλω-μα: απλών-ω/άπλω-σα
- (γ) χτύπη-μα: χτυπ-ώ/χτύπη-σα

Το επιθηματικό στοιχείο -μα δηλώνει δηλ. ότι η σημασία των ουσιαστικών στην πρώτη στήλη του (4) καθορίζεται, εν μέρει τουλάχιστον, από τη σημασία των αντίστοιχων ρημάτων στη δεύτερη στήλη του (4). Παράγωγα του είδους αυτού πληρούν από σημειολογική άποψη την αρχή της διαγραμματικής (iconic dia-

5. Δεν υπάρχουν καθόλου παραδείγματα τριμελών σειρών, όπου εκτός από το επίθετο να εμφανίζεται και ρήμα χωρίς παραγωγικό επίθημα, όπου δηλ. κανένα μέλος της σειράς να μη φέρει μορφολογική δήλωση του παράγωγου χαρακτήρα του.

grammaticity), απεικονίζουν δηλ. στο μορφικό επίπεδο αντίστοιχες σημασιολογικές σχέσεις και με την έννοια αυτή διευκολύνουν την αποκωδικοποίηση των σημασιολογικών αυτών σχέσεων από την πλευρά του ομιλητή⁶.

Στην περίπτωση των ουσιαστικών σε -α, όμως, που εξετάζουμε σ' αυτό το άρθρο δεν εμφανίζεται κάποιο επιπλέον μορφικό στοιχείο που να δηλώνει τη σχέση των ουσιαστικών αυτών προς τα αντίστοιχα ρήματα ή επίθετα. Το ληκτικό στοιχείο -α, που συναντάει κανείς και σε ουσιαστικά όπως *μέρ-α* ή *χώρ-α*, που όμως είναι απλές κι όχι παράγωγες λέξεις, λειτουργεί κατά κύριο λόγο ως κατηγοριακός δείκτης, δηλώνει δηλ. ότι λέξεις όπως *χώρα*, *μέρα* αλλά και *ανάσα*, *γλύκα*, *μάσα* ανήκουν σε μια ορισμένη κατηγορία θηλυκών ουσιαστικών.

Σε αντίθεση, όμως με τις λέξεις *χώρα* και *μέρα*, ουσιαστικά του τύπου *ανάσα*, *γλύκα* ή *μάσα* παρουσιάζουν συστηματική σημασιολογική συγγένεια με ρήματα (*ανασαίνω*, *γλυκαίνω*, *μασάω*) ή/και επίθετα (*γλυκός*). Στα πλαίσια της σημασιολογικής αυτής σχέσης η εμφάνιση του -α όχι μόνο δηλώνει την κατηγορία στην οποία ανήκουν τα *ανάσα*, *γλύκα*, *μάσα*, αλλά και τα διαφοροποιεί από τα *ανασαίνω*, *γλυκαίνω*/*γλυκός* και *μασάω* αντίστοιχα. Ωστόσο, με κανέναν τρόπο δεν δηλώνει ότι η σημασιολογική σχέση που υφίσταται μεταξύ τέτοιων ουσιαστικών και αντιστοίχων ρημάτων ή επιθέτων, πρέπει να οριστεί ως σχέση που οδηγεί από τα ρήματα ή τα επίθετα αυτά στα ουσιαστικά. Μ' άλλα λόγια: η μορφική ανάλυση των ουσιαστικών σε -α από μόνη της δεν μας επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε τα ουσιαστικά αυτά παράγωγα από τα αντίστοιχα ρήματα ή επίθετα. Αντίθετα μάλιστα: με βάση τη μορφική ανάλυση θα 'πρεπε να θεωρήσουμε πολλά από τα ουσιαστικά αυτά (ειδικότερα όσα ανήκουν στην περίπτωση (2), βλ. παραπάνω σελ. 102) βάσεις των αντιστοίχων ρημάτων, εφόσον τα ρήματα είναι εκείνα που φέρουν παραγωγικό επίθημα. Η κατηγοριοποίηση ουσιαστικών όπως *ανάσα*, *γλύκα* και *μάσα* ως παραγώγων πρέπει επομένως να στηριχτεί σε άλλα κριτήρια.

Στα επόμενα θα εξεταστούν κατ' αρχήν τα ζεύγη ουσιαστικών σε -α και αντιστοίχων ρημάτων με παραγωγικό επίθημα και στη συνέχεια τα ουσιαστικά σε -α που αντιστοιχούν σε ρήματα χωρίς παραγωγικό επίθημα. Τελευταίες θα εξεταστούν οι τριμελείς σειρές της περίπτωσης (3), βλ. σελ. 103.

3.3 Υποχωρητικά ουσιαστικά: ορισμός

Ο γενικός χαρακτηρισμός «υποχωρητικά» καλύπτει, όπως είδαμε, και τις τρεις υπό εξέταση ομάδες ουσιαστικών σε -α, με την έννοια ότι χαρακτηρίζει τέτοια λεξικά στοιχεία «δευτερεύοντα», «εξαρτημένα» από κάποια άλλα, χρονολογικά προγενέστερα αλλά και σημασιολογικά «πρωτεύοντα».

Στα πλαίσια της νεώτερης, μορφοκρατικής θεώρησης της γλώσσας διατυπώθηκε ένας στενότερος ορισμός του όρου «υποχωρητικό» (βλ. ενδεικτικά Marchand 1969: 391). Στον ορισμό αυτό τονίζεται το γεγονός ότι οι πρωτότυπες, βασικές λέξεις — που είναι και ιστορικά παλαιότερες — οδηγούν στη δημιουργία υποχωρητικών παραγώ-

6. Η διαγραμματικότητα ως ιδιότητα των σημείων μελετήθηκε από τον Peirce και πιο πρόσφατα από τον Jakobson. Σήμερα υπάρχει μια εξαιρετικά εκτεταμένη βιβλιογραφία, από την οποία θα μπορούσε να μνημονεύσει κανείς τους: Dressler 1983: 177 κ.εξ., 1985α: 328 κ.εξ., 1985: 22 κ.εξ., 1987: 128, Mayerthaler 1985, Wurzel 1984, 1987.

γων επειδή μορφικά δίνουν την εντύπωση σύνθετων λεξικών μονάδων, που είναι δυνατόν να αναλυθούν σε επιμέρους συστατικά, αναλογικά με άλλες, πραγματικά παράγωγες λέξεις. Το ρήμα *ανασαιίνω* μοιάζει να έχει, για παράδειγμα, την ίδια δομή με το (παράγωγο από το επίθετο *ζεστός*) *ζεσταίνω* (*ζεστ-αίνω* = *ανασ-αίνω*)⁷. Ο συσχετισμός αυτός δημιουργεί τη δυνατότητα μιας δευτερογενούς ανάλυσης (*reanalysis*) του ρήματος *ανασαιίνω* και στη συνέχεια επιτρέπει τη δημιουργία του ουσιαστικού *ανάσα*.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, επομένως, η παρουσία παραγωγικού επιθήματος (ή ψευδοεπιθήματος, βλ. σ. 108 για ένα ελληνικό παράδειγμα) στη λέξη, που θα λειτουργήσει ως βάση για το υποχωρητικό παράγωγο, είναι βασική προϋπόθεση. Για το λόγο αυτό και εξετάζω χωριστά την κατηγορία των παραγώγων ουσιαστικών σε -α που προέρχονται ιστορικά από ρήματα με παραγωγικό επίθημα (κατηγ. (2), σ. 102), από τα υπόλοιπα ουσιαστικά σε -α. Προτείνω επίσης τη χρησιμοποίηση του όρου «υποχωρητικό» μόνο για τέτοιου είδους παράγωγα, που προκύπτουν με τη διαδικασία της υστερογενούς ανάλυσης.

3.4 Το κριτήριο της σημασίας

Εφόσον, από τη μια, το μορφικό κριτήριο δεν είναι δυνατόν να θεμελιώσει την κατάταξη των ουσιαστικών σε -α ως παραγώγων (βλ. σ. 104), κι από την άλλη, το ιστορικό κριτήριο της ετυμολογίας δεν έχει θέση σε μian αυστηρά συγχρονική ανάλυση (βλ. Marchand 1969: 360), θα πρέπει να καταφύγουμε στη σημασία, η οποία αποτελεί το μοναδικό κριτήριο που μπορεί στην περίπτωση αυτή να δείξει κατά πόσον τα θεωρούμενα ως παράγωγα (από ιστορική άποψη) ουσιαστικά σε -α γίνονται πράγματι αντιληπτά ως παράγωγα από το σημερινό ομιλητή της γλώσσας. Ο Marchand (1969: 393) διατυπώνει το κριτήριο αυτό ως εξής: «Αν η μεγαλύτερη λέξη (δηλ. εκείνη, που φαίνεται να έχει την πολυπλοκότερη δομή, Ε.Θ.), αναλύεται με φυσιολογικό τρόπο με βάση το περιεχόμενο της μικρότερης, τότε πρέπει να θεωρηθεί παράγωγό της. Αν, όμως, δεν είναι δυνατή τέτοια ανάλυση, δεν μπορεί να θεωρηθεί παράγωγη» (μτφρ. Ε. Θ.)⁸.

Με βάση το κριτήριο αυτό («criterion of semantic dependence» κριτήριο της σημασιολογικής εξάρτησης, Marchand 1963: 170) διαπιστώνει κανείς ότι στα ζεύγη ουσιαστικών σε -α και ρημάτων του (5) το ρήμα δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί (=να παραφραστεί)⁹ με «φυσιολογικό τρόπο» με βάση τη σημασία του ουσιαστικού. Αντί-

-
7. Σύμφωνα με τον Ανδριώτη (1983) το ρ. *ανασαιίνω* προέρχεται είτε από το *ανεσαιίνω* < *άνεσις* (άποψη Χατζιδάκι), είτε από το αρχαίο *άση* «στενοχώρια», απ' όπου *ασαίνω* > *ανασαιίνω* κατά το *αναπνέω* (άποψη Τσοπανάκη). Με τον συσχετισμό των *ανασαιίνω* και *ζεσταίνω* δεν επιχειρείται τίποτε άλλο από το να δοθεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα αναλογίας.
  8. Σύμφωνα με το κριτήριο αυτό ο Marchand (όπ. παρ.) θεωρεί π.χ. ότι το ρ. *peddle*, που ετυμολογικά είναι παράγωγο του ουσιαστικού *peddler*, συγχρονικά αποτελεί τη βάση, εφόσον το ουσιαστικό *peddler* αναλύεται όπως οποιοδήποτε άλλο *nomen agentis* σε -er με τη βοήθεια της σημασίας του ρήματος (δηλ. «one who peddles»). Αντίθετα το ετυμολογικό κριτήριο συμπίπτει με το συγχρονικό/σημασιολογικό κριτήριο στην περίπτωση των *burgle*: *burglar*, όπου το ρήμα αποτελεί υποχωρητικό παράγωγο από το ουσιαστικό.
  9. Παρόλο που μπορεί να διατυπώσει κανείς μια σειρά από βάσιμες επιφυλάξεις σχετικά με τη

θετα, η σημασία του ουσιαστικού στηρίζεται σ' αυτήν του ρήματος. Συνεπώς, τα ουσιαστικά αυτά αποτελούν και από συγχρονική άποψη παράγωγα των ρημάτων, παρά το γεγονός ότι παραγωγικό επίθημα εντοπίζεται στα ρήματα κι όχι στα ουσιαστικά.

- (5) (α) ξεφτιλίζω > ξεφτίλα
 (β) ξαπλώνω > ξάπλα
 (γ) πυρώνω > πύρα
 (δ) παστρεύω > πάστρα
 (ε) αναβρύζω > ανάβρα
 (στ) διατάζω > διάτα
 (ζ) αχνίζω > άχνα
 (η) καπνίζω > κάπνα

Ας σημειωθεί ότι στα δύο τελευταία παραδείγματα (5ζ, η) δεν είναι μόνο η σημασιολογική ανάλυση που δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα ουσιαστικά *άχνα* και *κάπνα* βάσεις των αντιστοίχων ρημάτων, αλλά και η ύπαρξη των ουσιαστικών *αχνός* και *καπνός*, με βάση τη σημασία των οποίων ερμηνεύεται με ομαλό τρόπο η σημασία των ρημάτων *αχνίζω* και *καπνίζω* αντίστοιχα και από τα οποία πράγματι παράγονται τα ρήματα.

Τα ουσιαστικά που παρατέθηκαν στο (5) θα μπορούσαν να καταταχθούν είτε στα αφηρημένα είτε στα παράγωγα που δηλώνουν το αποτέλεσμα (nomina resultati): δηλώνουν είτε έννοιες, καταστάσεις κλπ., είτε «συγκεκριμένα» αποτελέσματα κάποιων «ενεργειών» (πρβλ. *ανάβρα* «τόπος όπου αναβρύζει (νερό)», *κάπνα* «καπνιά, καπνίλα»). Η κατάταξή τους στα παράγωγα διευκολύνεται και από το γεγονός ότι παρουσιάζουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, εξειδικευμένη χρήση έναντι των αντιστοίχων ρημάτων:¹⁰ οι λέξεις *ξάπλα* και *ξεφτίλα*, για παράδειγμα, είναι λέξεις κυρίως μάγικες (το ίδιο και η λ. *σούρα* «μεθύσι»): οι λέξεις *ανάβρα*, *διάτα*, *πύρα* ανήκουν στο ποιητικό λεξιλόγιο της Δημοτικής (το ίδιο ισχύει ως ένα βαθμό και για το ουσιαστικό *πάστρα*, που διαφοροποιείται έτσι από το λογιότερο *καθαριότητα*). Δύο ουσιαστικά της ομάδας αυτής, τα *λάτρα* (<λατρεύω) και *κάψα* (<καψώνω) έχουν χάσει το χαρακτήρα του παραγωγού, γιατί σημασιολογικά έχουν αποσυνδεθεί από τα αντίστοιχα ρήματα (το ρήμα *καψώνω* άλλωστε δεν επιζεί παρά διαλεκτικά στη σημερινή γλώσσα). Η λεξικοποίησή τους αυτή έναντι των αντιστοίχων ρημάτων είναι πιθανόν ένας από τους λόγους για τους οποίους κατάφεραν να επιβιώσουν ως σήμερα σε αντίθεση με πολλά άλλα ουσιαστικά όπως *γνώρα*, *σπούδα*, *στίμα* κλπ., που χάθηκαν.

Παράγωγα μπορούν επίσης να θεωρηθούν τα ουσιαστικά *φούρκα* (<φουρκίζω) «η συναισθηματική κατάσταση που προκύπτει όταν φουρκίζεται κανείς», *φύρα* (<φουραίνω) (δηλώνει αποτέλεσμα), *σούρα* «μεθύσι» (<σουρώνω/είμαι σουρωμένος)¹¹,

χρήση της παράφρασης ως κριτηρίου κατά τον καθορισμό του περιεχομένου μιας λέξης, υιοθετείται εδώ η τακτική αυτή του Marchand ελλείψει άλλης ευχρηστότερης μεθόδου.

10. Για κριτήρια τέτοιου είδους βλ. κατωτ., σελ. 111. Επίσης βλ. Marchand 1963.

11. Το ομώνυμο *σούρα* «πτυχή» θα πρέπει αντίθετα να καταταχτεί ως βάση του αντιστοίχου ρήματος *σουρώνω* (πρβλ. την παράφραση του ρ. «κάνω σούρες»). Υπάρχει επίσης το ομώνυμο *σουρώνω* «στραγγίζω», που έχει παράγωγο σε *-μα* (*σούρωμα*) και δεν συνδέεται με κανένα από τα δύο ουσιαστικά *σούρα*.

ίσως και *νύστα* (<νυστάζω). Η άποψή μου είναι, πάντως, ότι οι σύγχρονοι ομιλητές θα δίσταζαν περισσότερο να κατατάξουν ως παράγωγα τα τελευταία αυτά ουσιαστικά σε σύγκριση με τα ουσιαστικά στο (5) — άποψη που φυσικά μένει να αποδειχθεί και εμπειρικά.

Με βάση το κριτήριο της σημασιολογικής εξάρτησης, επίσης, πρέπει τα ουσιαστικά στο (6) να θεωρηθούν βάσεις κι όχι παράγωγα των αντιστοίχων ρημάτων — σε αντίθεση με το ετυμολογικό κριτήριο, που οδηγεί στην κατάταξή τους ως παραγώγων (βλ. Χατζιδάκι 1905: 78, Ανδριώτη 1983 στα αντίστ. λήμματα):

(6) (α)	στάλα	>	σταλάζω
(β)	σπίθα	>	σπιθίζω
(γ)	στοίβα	>	στοιβάζω
(δ)	φούχτα/χούφτα	>	φουχτιάζω/χουφτιάζω (φουχτώνω)
(ε)	ζάρα	>	ζαρώνω
(στ)	ανάσα	>	ανασαίνω

Ας σημειωθεί εδώ ότι τα ουσιαστικά αυτά δεν παρουσιάζουν «εξειδικευμένες» χρήσεις, όπως συμβαίνει με τα ουσιαστικά στο (5). Επίσης σημαντικό ρόλο στην επανερμηνεία των ουσιαστικών αυτών ως βάσεων των αντιστοίχων ρημάτων πρέπει να έχει παίξει η δημιουργία πραγματικών παραγώγων (πρβλ. *σταλα(γ)ματιά, ζαρωματιά, ανασαιμιά*), συνώνυμων προς τα παλαιότερα παράγωγα *στάλα, ζάρα, ανάσα*.

Τη διαδικασία αυτή της δημιουργίας υποχωρητικών παραγώγων σε -α από ρήματα με παραγωγικό επίθημα και της επανερμηνείας τους στη συνέχεια ως βάσεων των ίδιων αυτών ρημάτων μπορεί να παρατηρήσει κανείς και στην κατηγορία των δάνειων ρημάτων σε -άρω. Η εξέταση των καταχωρημένων στο Αντίστροφο Λεξικό (Κουρμούλης 1967: 662-3) ρημάτων σε -άρω δείχνει ότι για το 28% περίπου των ρημάτων αυτών (39 σε σύνολο 140) υπάρχει παράλληλος σχηματισμός ουσιαστικού σε -α. Η ομάδα αυτή των ρημάτων σε -άρω είναι η μεγαλύτερη¹² και με την έννοια αυτή αποτελεί ένα ισχυρό παραγωγικό σχήμα, που όχι μόνο οδηγεί στη δημιουργία ρημάτων σε -άρω από δάνειες λέξεις σε -α (πρβλ. π.χ. τα *φορμάρω* (<φόρμα) και *κορνιζάρω* (<κορνίζα), που μάλιστα δεν μαρτυρούνται στο Λεξικό του Ανδριώτη 1983, ενώ υπάρχουν τα αντίστοιχα ουσιαστικά), αλλά και αντίστροφα, στη δημιουργία ουσιαστικών σε -α από αντίστοιχα ρήματα σε -άρω (πρβλ. τα: *καβάντζα* (<καβαντζάρω), *ρομάντζα* (<ρομαντζάρω), *κόρνα* (<κορνάρω), *τούμπα* (<τουμπάρω)¹³, το ελλειπτικό *φούμες* (<φουμάρω), εύχρηστο απ' όσο ξέρω μόνο στην έκφραση «φούμες, μάσες, ξάπλες» κλπ.). Σύμφωνα με το Ετυμολογικό Λεξικό (Ανδριώτης, βλ. αντίστ. λήμματα) τόσο τα ρήματα, όσο και τα ουσιαστικά της κατηγορίας αυτής

12. Το 14% περίπου των υπολοίπων ρημάτων σε -άρω δεν αντιστοιχούν σε καμία «βάση» (πρβλ. *φρακάρω, σκαπουλάρω*), το 22,5% αντιστοιχεί σε ουσιαστικό σε -ο (*ρίσκο: ρισκάρω*), το 14,5% σε μη αφομοιωμένη ξένη λέξη (*σουτ: σουτάρω*), το 4% σε επίρρημα σε -α (*τέζα: τεζάρω, λάσκα: λασκάρω*) και το υπόλοιπο 18% σε ουσιαστικά με άλλες κλιτικές καταλήξεις (-ος: *πιλότος: πιλοτάρω*· -ι: *τιμόνι: τιμονιάρω*).

13. Η λ. *κόρνα* πρέπει να είναι σχετικά πρόσφατη, αφού στο Λεξικό της Πρωίας η «σάλπιγξ των αυτοκινήτων» αναφέρεται ως *το κόρνο*. Επίσης το ουσ. *τούμπα* «κυβίστημα» θα πρέπει να διακριθεί από το *τούμπα* «γήλοφος» που αναφέρει ο Ανδριώτης (βλ. αντίστ. λήμμα) και το οποίο ετυμολογεί από το λατ. *tumba*.

ανάγονται απευθείας στις αντίστοιχες ξένες λέξεις (π.χ. *παρλάρω* < ιταλ. *parlare* και *πάρλα* < *parla*) κι όχι το ένα στο άλλο. Από συγχρονική άποψη, όμως, τα ρήματα σε -άρω αποτελούν παράγωγες λέξεις, ενώ τα αντίστοιχα ουσιαστικά σε -α (όπως και τα επιρρήματα σε -α) τείνουν να καταλάβουν τη θέση του πρωτοτύπου. Αυτό οδηγεί σε επανερμηνεία πολλών υποχωρητικών σε -α¹⁴ ως βάσεων, εκτός, φυσικά, από τις περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες το ουσιαστικό σε -α παρουσιάζει κάποια ιδιομορφία, όπως π.χ. ελλειπτικό κλιτικό παράδειγμα (*φούμες*), οπότε διατηρεί το χαρακτήρα του παραγώγου.

Το κριτήριο της σημασίας δείχνει, επομένως, ότι πολλά από τα ουσιαστικά σε -α, που ετυμολογικά αποτελούν παράγωγα ρημάτων με παραγωγικό επίθημα, έχουν κρατήσει το χαρακτήρα του παραγώγου και σε συγχρονικό επίπεδο. Τέτοια ουσιαστικά σε -α ανήκουν στα υποχωρητικά παράγωγα με τη στενότερη, όμως, έννοια του όρου. Η διαδικασία της υστερογενούς ανάλυσης αρχικά απλών ρημάτων, που εξαιτίας της ιστορικής εξέλιξης αποκτούν την εμφάνιση μορφολογικά σύνθετων λεξικών μονάδων, μπορεί να οδηγήσει ακόμη και στην απομόνωση ενός ψευδοεπιθήματος, όπως στο (7) η ομοιότητα του ληκτικού συμπλέγματος φωνημάτων με το παραγωγικό επίθημα -άζω οδήγησε στην περίπτωση αυτή σε ανάλυση του ρήματος σε μια «βάση»: *διατ-* κι ένα «επίθημα» -άζω και στη δημιουργία του υποχωρητικού *διάτα*.

(7) (δια-τάσσ-ω > διατάζω >) διατ-άζω > διάτ-α

Ανάλογα με τη σημασιολογική σχέση που θ' αναπτυχθεί ανάμεσα στο ρήμα και το υποχωρητικό παράγωγο, μπορεί το παράγωγο να επανερμηνευτεί ως βάση του αντιστοίχου ρήματος. Σ' αυτό βοηθάει πιθανόν το γεγονός ότι τα παραγωγικά επιθήματα των ρημάτων της Νέας Ελληνικής δεν παρουσιάζουν σημασιολογική εξειδίκευση, όπως συμβαίνει με τα περισσότερα ονοματικά παραγωγικά επιθήματα, αλλά λειτουργούν κατά βάση ως κατηγοριοποιητικά στοιχεία (κατατάσσουν τη βάση στην κατηγορία των ρημάτων) (βλ. Joseph — Philippaki-Warburton 1987: 219).

Από την άλλη πλευρά, ορισμένα από τα παράγωγα ουσιαστικά του τύπου αυτού εξαφανίστηκαν, όπως μπορεί να δείξει μια αναδρομή στα παράγωγα σε -α που παραθέτει ο Χατζιδάκις (1905: 78). Πέρα από το ότι τα περισσότερα από αυτά ήταν διαλεκτικοί τύποι, πιστεύω ότι έπαιξε κάποιο ρόλο και το γεγονός ότι τα υποχωρητικά ουσιαστικά, στο βαθμό που διατηρούν το χαρακτήρα του παραγώγου, αντιβαίνουν από συγχρονική άποψη στην αρχή της εικονιστικής ισομορφίας, πράγμα που πολύ απλά σημαίνει ότι δυσκολεύουν τον ομιλητή στο να ανακαλύψει το σημασιολογικά σύνθετο χαρακτήρα τους. Είναι ενδεικτικό, άλλωστε, ότι πολλά από τα ουσιαστικά σε -α που εξαφανίστηκαν αντικαταστάθηκαν από διαφανέστερα παράγωγα: *πρβλ. γνώρα > γνωριμιά, μάρα > μαράζι, παίδα > παιδεμα, κάρα > αποκάρωμα, πλέρα > πληρωμή/πλέρωμα*.

3.5. Μεταπλαστικά παράγωγα

3.5.1. Γενικά περί Μεταπλασμού

Ο όρος *υποχωρητικά*, με το περιεχόμενο που του προσδώσαμε στο προηγού-

14. Πρβλ. για παράδειγμα την επανερμηνεία των παραγώγων *ξάπλα* και *λούφα* (που, σύμφωνα με τον Ανδριώτη προέρχονται από τα *ξαπλώνω, λουφάζω*) ως πρωτοτύπων και τη δημιουργία στη συνέχεια των παραγώγων ρημάτων *ξαπλάρω* και *λουφάρω*.

μενο κεφάλαιο, καλύπτει μόνο τα παράγωγα μεταρρηματικά ουσιαστικά σε -α, που προέρχονται από ρήματα με παραγωγικό επίθημα κι όχι εκείνα, που προέρχονται από ρήματα απλά. Η μορφολογική ανάλυση παραδειγμάτων όπως το (8) δείχνει ότι όχι μόνο τα ουσιαστικά αλλά και τα ρήματα του τύπου αυτού αποτελούνται από βάση και κλιτική κατάληξη· κανένα δηλ. από τα δύο μέλη τέτοιων ζευγών δεν φέρει μορφολογική ένδειξη ως προς το αν είναι παράγωγο ή όχι.

(8) (α) γλίστρ-α: γλίστρ-ώ

(β) κατρακύλ-α: κατρακυλ-ώ

(γ) μάζ-α: μάζ-ώ

Το γεγονός αυτό έχει δύο συνέπειες: η πρώτη είναι ότι η σχέση παραγωγής μεταξύ των μελών τέτοιων ζευγών δεν μπορεί να καθοριστεί παρά μόνον βάσει σημασιολογικών κριτηρίων· η δεύτερη ότι, στην περίπτωση που με βάση τη σημασία κατατάξει κανείς ουσιαστικά όπως *γλίστρα*, *κατρακύλα*, *μάσα* στα παράγωγα, δεν είναι δυνατόν να τα θεωρήσει προϊόντα του μηχανισμού της υστερογενούς ανάλυσης, με βάση τον οποίο ερμηνεύεται η δημιουργία παραγώγων του τύπου *άχνα* (<*αχνίζω*) κι ο οποίος, όπως είπαμε, προϋποθέτει τη δυνατότητα επανερμηνείας ενός απλού λεξήματος ως μορφολογικά συνθέτου. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για μετακατηγοριοποίηση, για μετάταξη μιας βάσης (π.χ. *γλίστρ-*) από τη μια κατηγορία (ρήματα) στην άλλη (ουσιαστικά). Πρόκειται, μ' άλλα λόγια, για τον παραγωγικό μηχανισμό του *μεταπλασμού*¹⁵.

Θα πρέπει κατ' αρχήν να διευκρινίσουμε, ακολουθώντας τον H. Marchand (1969: 360), ο οποίος συνοψίζει και σχολιάζει τις απόψεις άλλων προγενέστερων μελετητών όπως ο Bally, ο Krusinga κ.ά., ότι ο μεταπλασμός (*co n v e r s i o n*) ως παραγωγικός μηχανισμός δεν πρέπει να ταυτιστεί με την απλή αλλαγή κατηγορίας (*transposition fonctionnelle*), τη χρήση δηλ. ενός συγκεκριμένου λεξήματος σε μίαν άλλη από την κανονική συντακτική του θέση, παραδείγματα της οποίας είναι π.χ. η ουσιαστικοποίηση επιθέτων (*ο φτωχός*, *ο άγιος*, *ο ξένος*), η χρήση επιρρημάτων με συντακτική λειτουργία επιθέτου (*το πάνω πάτωμα*, *ο έξω κόσμος*) ή ακόμη ρημάτων/ρηματικών φράσεων ως ουσιαστικών (*το πιστεύω μου*, *το πηγαίνελα*). Το είδος αυτός της κατηγοριακής μεταβολής, όμως, δεν δηλώνεται μορφικά. Αντίθετα, ο μεταπλασμός ρημάτων (ή επιθέτων, βλ. κατωτ.) σε ουσιαστικά σε -α δηλώνεται από τη διαφορά στην κλίση¹⁶.

Πρέπει, επίσης, να διευκρινιστεί ότι, όσον αφορά τουλάχιστον στην Ελληνική, δεν θεωρώ ότι τα παράγωγα που δημιουργούνται με το μηχανισμό του μεταπλασμού, είναι παράγωγα με μηδενικό μόρφημα (*z e r o - d e r i v a t i o n s*), αντίληψη που είναι ευρύτατα διαδεδομένη όσον αφορά σε αντίστοιχα παράγωγα της Αγγλικής: *cut* (ουσιαστ.) < *cut* (ρήμα), *bridge* (ρήμα) < *bridge* (ουσιαστ.), *idle* (ρήμα) < *idle* (επίθ.) κλπ. (βλ. Marchand 1969:359 κ.εξ.)¹⁷. Στην Αγγλική, όμως, οι λέξεις που συνδέονται με

15. Πρβλ. και τις πρόσφατες ανακοινώσεις των Ράλλη 1983 και Μότσιου 1983. Η Ράλλη τα εξετάζει στα πλαίσια της γενετικής-μετασηματιστικής γραμματικής, η Μότσιου επισημαίνει, χωρίς να δηλώνει ότι πρόκειται για μεταπλασμό, ότι τέτοια παράγωγα διαφέρουν κατά τον τρόπο σχηματισμού τους από εκείνα που φέρουν παραγωγικό επίθημα.

16. Δευτερευόντως και από τον τονισμό, βλ. κατ. σ., 113.

17. Σύμφωνα με τους Nida (1949: 46) και Haas (1968: 39) πρόκειται στην περίπτωση αυτή για μορφηματικό κι όχι για αλλομορφικό μηδενικό στοιχείο. Βλ. Haas 1968 για μίαν αναλυτική

τον παραγωγικό αυτό μηχανισμό παρουσιάζουν απόλυτη ομοηχία, πράγμα που δε συμβαίνει με λέξεις άλλων γλωσσών όπως η Λατινική (πρβλ. *corona* > *coronare*, *catena* > *catenare*, Marchand 1969: 361), η Γερμανική (πρβλ. *grün* > *grünen*, *Fisch* > *fischen*) ή η Ελληνική. Η κατηγορία της πρωτότυπης και της παράγωγης λέξης δηλώνεται σε τέτοιες πλούσιες μορφολογικά γλώσσες με τα χαρακτηριστικά για κάθε κατηγορία κλιτικά μορφήματα, τα οποία, μολονότι δεν μπορούν να δηλώσουν την κατεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας¹⁸, λειτουργούν ως διαφοροποιητικά κατηγοριακά στοιχεία, πράγμα που δεν πρέπει να αγνοήσει κανείς εισάγοντας στη θέση τους ένα ανύπαρκτο μηδενικό μόρφημα. Αν δεχτεί κανείς ότι ο χαρακτηρισμός μιας λέξης ως παράγωγης από μian άλλη δεν προϋποθέτει αναγκαστικά μορφική αναλυσιμότητα, τότε δεν υπάρχει ανάγκη να επικαλεστούμε την ύπαρξη ενός μηδενικού παραγωγικού μορφήματος¹⁹. Μολονότι μια σχέση παραγωγής θεμελιωμένη σε σημασιολογικά μόνο κριτήρια είναι λιγότερο διαφανής για τον ομιλητή από μια παραγωγική σχέση που δηλώνεται και μορφικά, δεν υπάρχει λόγος να προσπαθήσουμε να ενσωματώσουμε την πρώτη στην τελευταία.

Το γεγονός, εξάλλου, ότι τα μεταπλαστικά ουσιαστικά στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια, έχουν το ίδιο κλιτικό επίθημα είτε προέρχονται από ρήμα είτε από επίθετο και ανήκουν σε συναφείς σημασιολογικές κατηγορίες, δηλαδή στα παράγωγα του αποτελέσματος και στα αφηρημένα, δείχνει ότι τα ουσιαστικά αυτά δεν αποτελούν προϊόντα δύο διαφορετικών παραγωγικών κανόνων, συμπέρασμα στο οποίο θα οδηγηθούμε αν προσπαθήσουμε να περιγράψουμε την παραγωγή τους με βάση την έννοια του (μηδενικού) επιθήματος. Εκείνο που προέχει κατά τη γνώμη μου είναι να διακρίνουμε μάλλον μεταξύ των υποχωρητικών με τη στενότερη έννοια του όρου (*backderivations*) και των μεταπλαστικών (*conversion*), συγκεντρώνοντας την προσοχή μας στη διαφορά μορφικής σχέσης μεταξύ βασικής και παράγωγης λέξης.

3.5.2. Μεταπλαστικά ουσιαστικά σε -α: διμελείς σειρές

Θα προσπαθήσουμε να καθορίσουμε τώρα ποια από τα μεταπλαστικά ουσιαστικά σε -α, που ανήκουν σε διμελείς σειρές του τύπου: *γλίστρα*: *γλιστρώ* αποτελούν πράγματι από συγχρονική άποψη παράγωγα. Το βασικό κριτήριο της σημασιολογικής εξάρτησης, που χρησιμοποιήσαμε στο 3.4., είναι δυνατόν να συμπληρωθεί στην περίπτωση των μεταπλασμών από ορισμένα ακόμη σημασιολογικά κριτήρια, που υποδεικνύει ο Marchand (1964: 10-19) εξετάζοντας αντίστοιχες περιπτώσεις της Αγγλικής²⁰. Τα συμπληρωματικά αυτά κριτήρια είναι τα εξής:

Το κριτήριο των περιορισμών στη χρήση (restriction of usage). Παράγωγη θεω-

συζήτηση των προβλημάτων που προκύπτουν από την υιοθέτηση του μηδενικού μορφήματος ως σημείου, καθώς και Matthews 1974: 121 κ.εξ.

18. Η έλλειψη μορφικής δήλωσης της κατεύθυνσης της παραγωγικής σχέσης αποτελεί βασικό στοιχείο στον ορισμό του μεταπλασμού από τη Lieber (1981: 126).

19. Η άποψη αυτή έχει διατυπωθεί παλιότερα από τον Dokulil (1968α: 61), ο οποίος ανέλυσε αντίστοιχα σλαβικά παραδείγματα.

20. Ο Marchand (1964: 10-19) χρησιμοποίησε και ορισμένα μορφικά κριτήρια, που όμως προϋποθέτουν την απόλυτη μορφική ομοιότητα των εξεταζομένων λέξεων, όπως συμβαίνει στην αγγλική (πρβλ. *cut*: *cut*, *blacklist*: *blacklist*, *station*: *station*). Γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν εδώ.

ρείται η λέξη, της οποίας η χρήση είναι πιο περιορισμένη σε σύγκριση με το αντίστοιχο μέλος του ζεύγους. «Περιορισμένη χρήση» σημαίνει μεταξύ άλλων ότι η λέξη είναι λιγότερο αποδεκτή, λιγότερο συχνή ή ότι η χρήση της περιορίζεται σε ορισμένους μόνον τύπους του κλιτικού της παραδείγματος. Πρβλ. (αγγλ.): *author* (ουσ.): *author* (ρήμα), όπου το ουσιαστικό αποτελεί τη βάση, επειδή είναι πιο συχνό, άρα πιο βασικό από άποψη σημασίας (Marchand 1964: 15).

Το κριτήριο του σημασιολογικού τύπου (semantic pattern). Παράγωγο θα θεωρηθεί το μέλος εκείνο του ζεύγους, το οποίο με βάση τη σημασιολογική του ανάλυση υπάγεται σε μίαν ορισμένη σημασιολογική κατηγορία, όπου ανήκουν παράγωγα με εμφανές παραγωγικό επίθημα. Πρβλ. (αγγλ.): *cheat* (ουσ.): *cheat* (ρήμα), όπου το ουσιαστικό μπορεί να παραφραστεί ως «one who cheats», ανήκει δηλ. στον σημασιολογικό τύπο των *nomina agentis*, όπως και το *driver* («one who drives»), άρα αποτελεί παράγωγο (Marchand όπ.π.).

Το κριτήριο του σημασιολογικού εύρους (semantic range). Η λέξη που παρουσιάζεται το μικρότερο εύρος δήλωσης σε σχέση με το άλλο μέλος του ζεύγους θεωρείται παράγωγο. Το ουσ. *convert*, για παράδειγμα, θεωρείται από τον Marchand (όπ.π.), με βάση το κριτήριο αυτό, παράγωγο από το ρήμα *convert*, γιατί το ρήμα έχει πολύ περισσότερες σημασίες σε σχέση με το ουσιαστικό, άρα είναι η βασική λέξη στο ζεύγος.

Σύμφωνα με τα παραπάνω σημασιολογικά κριτήρια η πλειοψηφία των μεταπλαστικών ουσιαστικών σε -α, που ανήκουν σε διμελείς σειρές (*γλίστρα*, *κατρακύλα*, *μάσα*, *πηλάλα*, *κοπάνια*, *κουτροβάλα*, *λαχτάρα*, *γουργούρα*, *μουρμούρα*, *πλημμύρα*, *γύρα*) πρέπει να καταταχτεί στα παράγωγα, εφόσον τα ουσιαστικά αυτά ικανοποιούν όχι μόνο το βασικό κριτήριο της σημασιολογικής εξάρτησης (εφόσον δηλ. είναι πιο φυσικό να αναλύσει κανείς σημασιολογικά τα ουσιαστικά αυτά με βάση τη σημασία των αντίστοιχων ρημάτων παρά το αντίστροφο· πρβλ. *γλίστρα* «το να γλιστρήσει κανείς» / «τόπος γλιστερός», ενώ *γλιστρώ* δεν σημαίνει (μόνο) «κάνω γλίστρα», αλλά και «διαφεύγω»), αλλά και —ανάλογα με το ουσιαστικό— κάποιο ή κάποια από τα συμπληρωματικά κριτήρια (πρβλ. π.χ. τις λέξεις *μάσα*, *κοπάνια* που είναι λέξεις της μάγκικης γλώσσας, ή τα *πηλάλα*, *γύρα* που ανήκουν στο λαϊκότερο λεξιλόγιο).

Μερικά από τα ρήματα των διμελών αυτών σειρών παρουσιάζουν διτυπία: *λαχταρά*/*λαχταρίζω*, *μουρμούρα*/*μουρμουρίζω*, *γυρνά*/*γυρίζω* κλπ. Σε ορισμένες περιπτώσεις η διτυπία αυτή συνοδεύεται από σημασιολογική διαφοροποίηση (*βρωμά* ≈ *βρωμίζω*, *κοπάνια* ≈ *κοπανίζω*, όπου ο τύπος με το παραγωγικό επίθημα έχει στενότερη σημασία απ' ό,τι ο τύπος χωρίς επίθημα), πράγμα που είναι σημαντικό, επειδή τα αντίστοιχα παράγωγα ουσιαστικά σε -α παρουσιάζουν σημασιολογική συνάφεια με τον ένα από τους δύο τύπους, τον απλό (*κοπάνια* < *κοπάνω*/**κοπανίζω*, *βρώμα* < *βρωμά*/*?βρωμίζω*). Το ουσ. *κοπάνια* έχει δηλ. μόνο την ιδιωματική σημασία «διαφυγή» (πρβλ. *την κοπάνησε*), όχι, όμως, και την κυριολεκτική, που συναντάμε στο παράγωγο *κοπάνισμα* (< *κοπανίζω* «χτυπώ με τον κόπανο»): το παράγωγο *βρώμα*, όπως και το απλό ρήμα *βρωμά*²¹, σημαίνει και «άσχημη οσμή» και «έλλειψη καθαριό-

21. Κατά τον Ανδριώτη (1983: 56) (που υιοθετεί την άποψη Χατζιδάκι το αρχαίο *βρωμά* (< *βρόμος* «κρότος») πήρε τη σημασία «όζω» στη μεσ. περίοδο. Γι' αυτό γράφει *βρόμα*, *βρωμά* αντί *βρώμα*, *βρωμά*).

τητας», ενώ το *βρωμίζω* έχει μόνο τη σημασία «κάνω κάτι βρώμικο/γίνομαι βρώμικος» (πρβλ. επίσης το παράγωγο *βρωμιά*). Το γεγονός αυτό αποτελεί μια ένδειξη ότι σε τέτοια ζεύγη, όπου το ρήμα παρουσιάζει διτυπία, το ουσιαστικό σε -α πρέπει να θεωρηθεί μεταπλαστικό κι όχι υποχωρητικό παράγωγο, πρέπει δηλ. να αναχθεί στον τύπο του ρήματος χωρίς το παραγωγικό επίθημα. Μια δεύτερη ένδειξη προέρχεται από το γεγονός ότι από τον τύπο με το παραγωγικό επίθημα παράγεται συνήθως ένα ουσιαστικό σε -μα: *μουρμουρίζω* > *μουρμούρισμα*, *γουργουρίζω* > *γουργούρισμα*, *γυρίζω* > *γύρισμα* κλπ., πράγμα που δε συμβαίνει με τον τύπο χωρίς επίθημα (*μουρμούρημα, *γουργούρημα, *γύρημα κλπ.). Αντίθετα, όταν το ρήμα δεν παρουσιάζει διτυπία, σχηματίζει παράλληλα με το ουσιαστικό σε -α και ένα μορφολογικά χαρακτηρισμένο παράγωγο σε -μα: *γλιστρώ* > *γλίστρημα*, *γλίστρα*· *κατρακυλώ* > *κατρακύλισμα*, *κατρακύλα*· *μάσώ* > *μάσημα*, *μάσα*· ακόμη και *κοπανώ* > *κοπάνημα* (συνώνυμο του *κοπάνισμα*), *κοπάνα*²².

Με άλλα λόγια, όταν δεν υπάρχει διτυπία κι είναι, επομένως, σαφές σε ποιον ρηματικό τύπο ανάγεται το μεταπλαστικό ουσιαστικό σε -α (ή ακόμη όταν υπάρχει διτυπία, αλλά οι δύο τύποι έχουν υποστεί σημασιολογική διαφοροποίηση κι είναι επομένως και πάλι σαφές ποιος από τους δύο τύπους αποτελεί τη βάση του αντίστοιχου ουσιαστικού), επιτρέπεται να σχηματιστεί από τον τύπο σε -ώ και παράγωγο με εμφανές παραγωγικό επίθημα (όπως το -μα). Διαφορετικά τέτοιο παράγωγο σχηματίζει μόνον ο τύπος του ρήματος με το παραγωγικό επίθημα.

3.5.3 Μεταπλαστικά ουσιαστικά σε -α: Τριμελείς σειρές.

Πρότυπο των διμελών σειρών (ρήμα-ουσιαστικό σε -α), που εξετάσαμε στο 3.4 και στο 3.5.2, θεωρούνται σύμφωνα με την ιστορική άποψη (βλ. 2.1) τριμελείς σειρές από επίθετο - ρήμα - ουσιαστικό σε -α (του τύπου: *τρελλός* - *τρελλαίνω* - *τρέλλα*). Τα ρήματα των σειρών αυτών είναι παράγωγα των αντίστοιχων επιθέτων, πράγμα που γίνεται φανερό τόσο από το παραγωγικό επίθημα που φέρουν, όσο και από τη σημασιολογική τους ανάλυση. Τα ουσιαστικά των σειρών αυτών αποτελούν επίσης παράγωγα των αντίστοιχων επιθέτων, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τουλάχιστον, όπως μπορεί να δείξει η χρήση σημασιολογικών κριτηρίων (βλ. προηγ. κεφ. για τα κριτήρια αυτά). Κατά κανόνα ανήκουν στα αφηρημένα, είναι δυνατόν όμως να έχουν αποκτήσει κάποια περισσότερο εξειδικευμένη σημασία (π.χ. *ξέρα* = «ύφαλος/σκόπελος», *στέγνη* = «ξηρός καιρός», *φαλάκρα* = «έλλειψη τριχοφυΐας στην κεφαλή του ανθρώπου»). Είναι χαρακτηριστικό ότι ιστορικά και συγχρονικά κριτήρια συμπίπτουν στην περίπτωση αυτών των παραγώγων, δεν υπάρχει δηλ. περίπτωση ουσιαστικού σε -α που να ανήκει σε τριμελή σειρά και να έχει χάσει από συγχρονική άποψη το χαρακτηριστήρα του παραγώγου²³. Το επίθετο διατηρεί το ρόλο της βάσης σε τέτοιες σειρές. Άλλωστε και σήμερα βρίσκει κανείς ορισμένα μεμονωμένα παραδείγματα ζευγών από επίθετο και παράγωγο ουσιαστικό σε -α (πρβλ. *σαχλός* > *σάχλα*,

22. Η ύπαρξη των παράλληλων αυτών παραγώγων σε -μα διευκόλυνε πιθανώς την εξαφάνιση ουσιαστικών όπως *βλόγα*, *σπαρτάρα*, *μέτρα* (βλ. Χατζιδάκι 1905: 78).

23. Ακόμη και η ύπαρξη «διαφανέστερων» παραγώγων (πρβλ. π.χ. *ζέστη* / *ζεστασιά*, *γλύκα* / *γλυκύτητα*, *πίκρα* / *πικρότητα*, *πικράδα*, *ξέρα* / *ξηρασιά*, *ξηρότητα* κλπ.) δε φαίνεται να έχει άλλη επίδραση, εκτός από την εξειδίκευση της σημασίας του κάθε παραγώγου.

λοξός > λόξα²⁴) που θυμίζουν την πρωταρχική μορφή της παραγωγικής αυτής σχέσης.

Από την άλλη πλευρά συναντάει κανείς και μερικά παραδείγματα (9), στα οποία η σημασία του ουσιαστικού παρουσιάζει μεγαλύτερη συνάφεια προς τη σημασία του ρήματος παρά προς εκείνη του επιθέτου, πράγμα που σημαίνει ότι τα ουσιαστικά αυτά ανήκουν στα υποχωρητικά:

- (9) (α) (διπλός) διπλώνω: δίπλα
(β) (φοβερό) φοβερίζω: φοβέρα

Στο πρώτο από τα παραδείγματα αυτά η διαφοροποίηση της σημασίας του επιθέτου από το ρήμα και το ουσιαστικό της σειράς είναι πλήρης. Στο δεύτερο παράδειγμα, μολονότι δεν έχει χαθεί εντελώς η σημασιολογική συνάφεια ανάμεσα στο επίθετο, το ρήμα και το ουσιαστικό, δεν είναι δυνατόν να αναλύσει κανείς τη σημασία του ουσιαστικού με βάση τη σημασία του επιθέτου (ας σημειωθεί εδώ ότι και το επίθετο αποτελεί παράγωγο από το ουσιαστικό *φόβος*, πράγμα που πρέπει να έπαιξε κάποιον ρόλο στην εξέλιξη αυτή).

Όλα τα άλλα ουσιαστικά των τριμελών σειρών (ή των διμελών από επίθετο - ουσιαστικό) ανήκουν, αντίθετα, στα μεταπλαστικά παράγωγα.

3.6. Το κριτήριο του τονισμού

Ένα άλλο στοιχείο, πέρα από το κλιτικό επίθημα *-α*, που χαρακτηρίζει από κοινού τα ουσιαστικά σε *-α*, είτε στα υποχωρητικά ανήκουν, είτε στα μεταπλαστικά, είναι η παροξυτονία. Αυτό το χαρακτηριστικό είχε, φυσικά, επισημανθεί ήδη από τον Χατζιδάκι (1905: 76).

Η παροξυτονία θα πρέπει να θεωρηθεί μετακίνηση τόνου στα ουσιαστικά εκείνα σε *-α* που με βάση σημασιολογικά κριτήρια κατατάσσονται στα παράγωγα: ενώ τόσο τα επίθετα όσο και τα ρήματα (με ή χωρίς παραγωγικό επίθημα) τονίζονται στο τέρμα (στο τμήμα εκείνο δηλ. της λέξης που περιλαμβάνει περιφερειακά μορφολογικά στοιχεία, που στην προκειμένη περίπτωση είναι το παραγωγικό επίθημα και / ή το κλιτικό επίθημα), τα παράγωγα ουσιαστικά τονίζονται πάντα στη βάση (στη ρίζα). Το γεγονός ότι δεν παρουσιάζεται καμμία εξαίρεση —απ' όσο τουλάχιστον μπορεί να συμπεράνει κανείς από το corpus— κι ότι τυχόν νέα παράγωγα του είδους συμμορφώνονται προς το σχήμα αυτό, επιτρέπει να ορίσουμε την παροξυτονία (=μετακίνηση του τόνου) ως τη μόνη μορφική μεταβολή που δηλώνει ότι τα ουσιαστικά του είδους αυτού είναι παράγωγα, εφόσον, όπως είπαμε, το κλιτικό επίθημα λειτουργεί απλώς ως κατηγοριοποιητικό στοιχείο.

Αυτού του είδους η μετακίνηση του τόνου από το τέρμα προς το θέμα (τη ρίζα) συναντάται και σε άλλες ομάδες υποχωρητικών ή μεταπλαστικών παραγώγων, όπως για παράδειγμα εκείνα που σχηματίζονται με τα κλιτικά επιθήματα *-ι* (*ζύγ-ι* < *ζυγίζω*) και *-ος* (*το κόστος* < *κοστιζώ*, *ο βρόντος* < *βροντώ*, *το ψήλος* < *ψηλός*). Στα μεγεθυντικά η μετακίνηση του τόνου προς τα οπίσω αποτελεί κατά κύριο λόγο συνοδευ-

24. Το ρ. *λοξεύω* δεν έχει τη μεταφορική σημασία που έχει το ουσιαστικό και μπορεί να πάρει και το επίθετο («αιδιότροπος, παράξενος»), αλλά μόνο την κυριολεκτική, που λείπει από το ουσιαστικό.

τικό μορφικό στοιχείο κάποιας παραγωγικής κατάληξης, π.χ. της κατάληξης -αρος (παιδ-αρος < παιδ-ι), είναι δυνατόν, όμως, να παίζει και ουσιαστικότερο ρόλο πρβλ. τα: *κούτ-α* < *κούτ-ι*, *κόμματ-ος* < *κομμάτ-ι*, όπου, μαζί με την επίσης χαρακτηριστική για τα μεγεθυντικά μεταβολή του γένους, δηλώνει τον παράγωγο χαρακτήρα της λέξης²⁵.

Οπισθοχωρητική μετακίνηση του τόνου εμφανίζεται επίσης στα ρηματικά επίθετα σε -τος²⁶, όταν έχουν το αρνητικό πρόθημα *αν-* (12α) — στην περίπτωση αυτή, βέβαια, η μετακίνηση του τόνου δεν οδηγεί σε παροξυτονία αλλά σε προπαροξυτονία. Ο αποφασιστικός ρόλος της τονικής αυτής μεταβολής για τον χαρακτηρισμό τέτοιων λέξεων ως παραγώνων γίνεται φανερός από τις λίγες εκείνες περιπτώσεις (*άνοιχτος*, *άναπτος*, *αναποδογύριστος*), στις οποίες δεν είναι δυνατόν να εμφανιστεί το αρνητικό αυτό πρόθημα σε καμμία από τις μορφές του (*α-*, *αν-*, *ανε-*), επειδή η λέξη που χρησιμεύει ως βάση αρχίζει με τα φωνήματα *αν-* (πρβλ. *άνοιχτός*, *ανάβω*, *αναποδογυρίζω*). Το μόνο μορφικό στοιχείο που δηλώνει την αρνητική σημασία του επιθέτου είναι στην περίπτωση αυτή η μετακίνηση του τόνου (βλ. Ν.Γ. 1978: 141, απ' όπου και τα παραδείγματα).

Η περιορισμένη παραγωγικότητα τέτοιων σχημάτων, στα οποία η παραγωγική σχέση δηλώνεται μόνο από τη μετακίνηση του τόνου, πρέπει να οφείλεται στη χαμηλή «διαφάνεια» των λέξεων που προκύπτουν. Το σημαντικό, όμως, είναι ότι η οπισθοχωρητική μετακίνηση του τόνου, αν και σε περιορισμένη κλίμακα, αποτελεί ένα μηχανισμό δήλωσης παραγωγικών σχέσεων στη Νέα Ελληνική. Στην περίπτωση των παραγώνων ουσιαστικών σε -α, που εξετάσαμε στο άρθρο αυτό, η οπισθοχωρητική μετακίνηση του τόνου παίρνει το χαρακτήρα μιας αυστηρής παροξυτονίας, συμβάλλοντας έτσι στον καθορισμό ενός είδους πρότυπης μορφής (Gestalt) για τα ουσιαστικά αυτά.

4. Συμπεράσματα

Η συγχρονική εξέταση των παραγώνων ουσιαστικών σε -α οδηγεί στα εξής συμπεράσματα:

(i) Το αρχικό ερώτημα, σχετικά με το αν η παραδοσιακή κατάταξη των λέξεων αυτών ως παραγώνων ισχύει και στα πλαίσια μιας συγχρονικής γραμματικής περιγραφής του παραγωγικού συστήματος της Νέας Ελληνικής, πρέπει να απαντηθεί καταφατικά, με τη διευκρίνηση, όμως, ότι η κατάταξη αυτή από συγχρονική άποψη στηρίζεται σε σημασιολογικά κριτήρια.

(ii) Επειδή τα παράγωγα του είδους αυτού δεν υπακούουν στην αρχή της εικονιστικής διαγραμματικότητας, της ισομορφίας περιεχομένου και μορφής (σε αντίθεση με την πλειοψηφία των παραγώνων της Νέας Ελληνικής), τείνουν να επανερμηνευθούν ως βάσεις κυρίως στις περιπτώσεις εκείνες που προέρχονται από ρήματα με παραγωγικό επίθημα. Η ίδια αιτία πρέπει επίσης να ευνοεί την αντικατάσταση τέ-

25. Μεγεθυντικά σε -ος και -α σχηματίζονται πιο σπάνια απ' ό,τι εκείνα με εμφανή μεγεθυντικά επιθήματα (-αρος, -άρα κλπ.). Πολλά από τα μεγεθυντικά σε -α έχουν χάσει τη μεγεθυντική σημασία τους, ενώ τα περισσότερα σε -ος είναι διαλεκτικά. (Βλ. Μηνάς 1978:38 κ.εξ.).

26. Το ίδιο ισχύει φυσικά και για τα παράγωγα από ουσιαστικά (*ά-τριχ-ος* < *τρίχ-α*) ή επίθετα (*αν-οίκειος* < *οικείος*) που σχηματίζονται με το αρνητικό αυτό πρόθημα.

τοιων παραγώγων με άλλα, μορφολογικά χαρακτηρισμένα ως παράγωγα και επομένως διαφανέστερα.

(iii) Αντίθετα με την παραδοσιακή κατηγοριοποίηση των παραγώγων ουσιαστικών σε -α σε μεταρρηματικά και μετεπιθετικά, προτείνεται στο άρθρο αυτό η κατηγοριοποίησή τους με βάση τη διαδικασία σχηματισμού τους σε υποχωρητικά (με τη στενότερη έννοια του όρου) και μεταπλαστικά παράγωγα.

(iv) Τα παράγωγα ουσιαστικά που εξετάσαμε ανήκουν στις συναφείς σημασιολογικές κατηγορίες των παραγώγων που δηλώνουν ενέργεια ή αποτέλεσμα και των αφηρημένων. Η συνάφεια αυτή βρήκε ιστορικά την έκφρασή της στο γεγονός ότι τέτοια ουσιαστικά εμφανίστηκαν τόσο σε σειρές που περιλάμβαναν μόνο ρήματα ή μόνο επίθετα, όσο και σε σειρές που περιλάμβαναν και ρήματα και επίθετα. Δομικά εκφράζεται από την κοινή κλιτική κατάληξη και το ενιαίο τονικό σχήμα.

(v) Παρά το γεγονός ότι οι διαδικασίες που δημιουργούν τέτοιου είδους παράγωγα παρουσιάζουν περιορισμένη παραγωγικότητα σε σύγκριση με τις επιθηματικές παραγωγικές διαδικασίες, η ύπαρξη των τριμελών και διμελών σειρών, μέσα στις οποίες εντάσσονται τα παράγωγα αυτά, αποτελεί ένα είδος «μήτρας», που χάρη στο μηχανισμό της αναλογίας οδηγεί στη δημιουργία νέων παραγώγων.

Ευαγγελία Θωμαδάκη

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδριώτης Ν. Π. 1983: *Ετυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. (Θεσσαλονίκη).
- Anttila R. — Brewer W. A. 1977: *Analogy: a basic bibliography*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, V: Library and Information Series in Linguistics, Vol. I. (Amsterdam: Benjamins).
- Debrunner A. 1917: *Griechische Wortbildungslehre* (Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung).
- Dieterich K. 1904: «Akzent- und Bedeutungsverschiebung in Mittel- und Neugriechischen». *Indogermanische Forschungen* 16, 1-26.
- Dokulil M. 1968: «Zur Frage der sog. Nullableitung». Στους Brekle H. E. — Lipka L. (εκδ.) *Wortbildung, Syntax und Morphologie*. Festschrift zum 60. Geburtstag von H. Marchand (Paris: Mouton) 55-64.
- Dressler W. U. 1983: «On word formation in natural morphology». Στους: Hattori S. — Inoue K. (εκδ.) *Proceedings of the XIII International Congress of Linguists*, 29/8/-4/9, Tokyo (Tokyo) 172-182.
- Dressler W. U. 1985a: «On the predictiveness of natural morphology». *Journal of Linguistics* 21, 321-337.
- Dressler W. U. 1985b: *Morphonology: The dynamics of derivation* (Ann Arbor: Karoma).
- Fleischer W. 1975: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache* (Tübingen: Max Niemeyer).
- Haas W. 1968: «Zero in linguistic description». *Studies in Linguistic Analysis*. Special volume of the Philological Society (Oxford: Blackwell).

- Joseph B. D. — Philippaki-Warbuton I. 1987: *Modern Greek* (London: Croom Helm).
- Kiparsky P. 1982: *Explanation in Phonology*. Publications in Language Sciences, 4 (Dordrecht/Holland, Cinnaminson / USA: Foris).
- Κόντος Κ. Σ. 1907: «Λαβροτάτω και λάβρω — λαυροτάτω και λαύρω». *Αθηνά* 19, 388-397.
- Κουρμούλης Γ. Ι. 1967: *Αντίστροφον Λεξικόν της Νέας Ελληνικής* (Αθήναι).
- Lieber R. 1981: *On the organisation of the lexicon* (Bloomington, Indiana: Indiana Univ. Linguistics Club).
- Marchand H. 1963: «On content as a criterion of derivational relationship with back-derived words». *Indogermanische Forschungen* 68, 170-175.
- Marchand H. 1964: «A set of criteria for the establishing of derivational relationship between words unmarked by derivational morphemes». *Indogermanische Forschungen* 69, 10-19.
- Marchand H. 1969: *The categories and types of present day English word-formation* (München: Beck).
- Matthews P. H. 1974: *Morphology: An introduction to the theory of word-structure* (Cambridge: CUP).
- Mayerthaler W. 1985 (=1981): *Morphological naturalness* (Ann Arbor: Karoma Publ).
- Μηνάς Κ. 1978: *Η μορφολογία της μεγεθύνσεως στην ελληνική γλώσσα* (Ιωάννινα).
- Μότσιου Β. 1983: «Παραγωγή λέξεων στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (Πρακτικά της 4ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα της Γλωσσολογίας της Φιλολογίας του Α.Π.Θ., 16-18/5/83) (Θεσσαλονίκη) 81-100.
- ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ (της Δημοτικής) 1978: Ανατύπωση της έκδοσης του ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις. (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Ι.Ν.Σ., Α.Π.Θ.).
- Nida E. 1949: *Morphology* (Ann Arbor).
- Plank F. 1979: «Ikonisierung und De-Ikonisierung als Prinzipien des Sprachwandels». *Sprachwissenschaft* 4/11, 121-158.
- Plank F. 1981: *Morphologische (Ir-) Reguläritäten* (Tübingen: Narr).
- ΠΡΩΤΑΣ Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (Αθήναι: Δημητράκος).
- Ράλλη Α. 1983: «Μορφολογία του ελληνικού ρήματος και θεωρία του λεξικού». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (Πρακτικά της 4ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα της Γλωσσολογίας της Φιλολογίας του Α.Π.Θ., 16-18/5/83) (Θεσσαλονίκη) 61-80.
- Seiler H. 1958: «Zur Systematik und Entwicklungsgeschichte der griechischen Nominaldeklination». *Glotta* 37, 41-67.
- Seiler H. 1967: «On paradigmatic and syntagmatic similarity». *Lingua* 18, 35-79.
- Χατζιδάκης Γ. 1905: *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, Τόμος Ι. (Αθήναι).
- Wurzel W. U. 1984: *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit: Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung*. Studia grammatica XXI (Berlin: Akademie Verlag).
- Wurzel W. U. 1987: «Platos Kratylos-Dialog: Von der Motiviertheit der morphologischen Formen». Στο *Bedeutungen und Ideen in Sprachen und Texten* (Berlin: Akademie Verlag) 121-134.